सफाई कामगारांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

दिपाली तुकाराम सामंत संशोधिका शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

....

प्रास्ताविक :-

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. या विविधतेत हजारो जातीजमातींचा समावेश आहे. भारताच्या शेतीत नवनव्या बियाणांचा शोध आपल्याला लावता आला नाही. मात्र जातींची प्रचंड पैदास येथे झाली. आणि या प्रत्येक जातीत संघटन जातपंचयतीद्वारा अनुशासन जातीला चिकटून राहण्याची माणसाची प्रवृत्ती, जातीबद्दलचा सुप्त अभिमान या सर्व बाबी स्पष्टपणे लक्षात येतात. भारत म्हणजे जातनिर्मितीचा प्रचंड कारखाना आहे असं कुणी म्हटल्यास वावगं ठरणार नाही. या देशातील दलित, मागास जातीचं दैन्य, दारिद्र्य त्यांच्या वाटयाला आलेले दुःख पराकोटीचं आहे. निर्घृणता आणि क्रुरता यांच दर्शन क्षणाक्षणाला घडतं. मुळात जातींची उत्तरंड ही विषमतेवर आधारित आहे. कर्मविपाकाच्या सिध्दांताने इथल्या धर्माच्या तत्त्वज्ञानाशी त्याची निरगाठ बांधली गेलेली आहे. जन्माने मिळालेली जात टाकता येत नव्हती. वाटयाला आलेलं जिणं जगायचं असत हा कर्माचा भोग असतो या जन्मात नकार दिला तर पुढच्या जन्मात तो भोग पिच्छा सोडत नाही. अशा विचारसरणीमुळे भारतीय समाजव्यवस्थेचे पंख कापून टाकले गेलेले होते.

भारतातील सफाई कामगार हा देखील त्याला अपवाद नाही. सफाई कामगाराला इंग्रजीमध्ये स्कैवेंन्जर हा शब्दप्रयोग वापरला जातो. "स्कैवेंन्जर" याचा अर्थ भंगी, मेहतर झाडूवाला म्हणजे सफाई करणारे आणि ह्याच शब्दाकडे तिरस्कार व घृणतेच्या भावनेने बघितले जाते.

उद्दिष्टये :-

१) सफाई कामगारांच्या अस्वच्छ कामाचा इतिहास अभ्यासणे.
२) सफाई कामगारांच्या कामाची परिस्थिती व समस्या अभ्यासणे.
३) सफाई कामगारांना न्याय मिळण्यासाठी उपायोजनांचा शोध घेणे.

माहितीचे स्त्रोत :-

दुय्यम स्त्रोतावर आधारित आहे. पुस्तके, प्रबंध, मासिक व इंटरनेटचा वापर करण्यात आला.

आशयविश्लेषण :-

भारताच्या प्रत्येक राज्यांमध्ये वेगवेगळया क्षेत्रामध्ये उदा. रेल्वे, विमानतळ, आर्मी, कारखाने, हॉटेल, हॉस्पीटल, नगरपालिका अशा सर्व क्षेत्रामध्ये बहुसंख्येने चतुर्थश्रेणीमध्ये काम करताना हा सफाई कामगार आढळतो. अस्वच्छ कामात गुंतलेला असल्यामुळे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोण अस्वच्छ कामगार असा आहे. त्यामुळे अस्वच्छ कामाचा इतिहास आणि कामाची परिस्थिती व समस्या पाहणे आवश्यक आहे.

अस्वच्छ कामाचा इतिहास :-

इतिहासाच्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की बहुतांश अभ्यासक आणि इतिहासकार यांच्या मते अस्वच्छ कामाची सुरूवात मनुस्मृती, मोगल अथवा ब्रिटिशांमुळे झाली आहे.

भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अस्वच्छ कामाची सुरूवात इ.स.न ६०० वर्षापूर्वी झाल्याचे सांगतात. डॉ. आंबेडकर सफाई काम व सफाई काम करायला भाग पाडणाऱ्या व्यवस्थेचा कडाडून विरोध करतात. त्यांच्या मते अशाप्रकारच्या कामामुळे सामाजिक भेदभावांची दरी समाजामध्ये निर्माण झाली आहे.

नारद संहिता ह्या वैदिक पुस्तकामध्ये असे आढळून येते की, साफ-सफाई ची कामे नोकर म्हणून समजल्या जाणाऱ्या वर्गाची आहेत. आणि ते १५ कामापैकी एक काम आहे. जे ह्या वर्गाला करणे बंधनकारक आहे. वाजासनेयी संहितेनुसार चांडाळ आणि शुद्र या वर्गाला गुलाम म्हणून वागणूक दिली जात होती. ह्या लोकांची कामे गावांमधील लोकांची आणि जनावरांची विष्ठा साफ करणे, मृत जनावरे गावाबाहेर ओढून टाकणे, गावाची स्वच्छता ॅ रजे.

१९९२ च्या भारत सरकारच्या रिपोर्टानुसार मोगलांनी मानवी मैला वाहतूक सुरू केली. त्याचे कारण मोगल संस्कृतीत महिलांच्यामध्ये पडदा पध्दत आस्तित्वात होती. त्यामुळे घराबाहेर जाणे शक्य नव्हते. पण घरातील घाण बाहेर घेऊन जाण्याकरिता सफाई कामगारांची आवश्यकता होती. त्यावेळी पाक --नापाॅ, पवित्र - अपवित्र यासारख्या विचारांची खूप चर्चा होती. त्यामुळे हे काम करण्यासाठी कुणीच तयार झालेले नाही. अशा स्थितीत राजाने आपले कारागृहातील कैदी, सैनिकांकडून (जे हिंदू क्षत्रिय सैनिक होते) हे काम करवून घेणे सुरू केले जे यास विरोध करीत त्यांना कठोर दंड दिला जाई. काहींनी फायद्याच्या लोभापायी मुसलमान

धर्म स्विकारणे प्रारंभ केले. विरोधींना मृत्यूदंड देण्यात आला. अनेक पिढया हे काम करत राहिल्या. अशाप्रकारे प्रथम एक कुटुंब, मग अनेक कुटुंबे आणि शेवटी समुदाय तयार झाला.

१९५२ मध्ये गाडगीळ व काही अभ्यासकांच्या मते भारतामध्ये मुगल आणि ब्रिटीशांच्या काळामध्ये मोठया प्रमाणात झालेले शहरीकरण, नागरीककरण यामुळे साफ सफाईचे काम वाढू लागले. ब्रिटिश काळामध्ये जास्त पध्दतशीर साफसफाईचे काम करण्याकरिता बिटिश प्रशासनाने मैला वाहून नेण्याचे काम दलित वर्गामधील काही वर्गाला दिले. उदा. वाल्मिकी, भंगी, मेहतर या लोकांची निवड करून वेगवेगळया विभागांमध्ये अस्वच्छ काम करण्याकरिता या लोकांची भरती केली. त्यामध्ये म्युनसिपालटी, रेल्वे इ. रामास्वामी यांनी २००४ मध्ये प्रथम, कोरडे शौचालये तेलगू स्कैवेंन्जर करिता कोलार गोल्ड फील्ड कर्नाटक येथे दिल्याचा उल्लेख केला आहे.

सत्य काही असो पण या वर्गाला साफसफाई करणे, लोकांची आणि प्राण्यांची विष्ठा साफ करणे, मृतप्राणी व माणसांची प्रेत गावाबाहेर घेऊन जाणे, रस्ता झाडणे इ. कामे भारतामध्ये शुद्र वर्गामधील लोकांना देण्यात आले होते. हया कामामुळे माणसां-माणसांत भेदभवाची दरी निर्माण झाली होती. आणि आजदेखील आहे. भारतामध्ये हे अस्वच्छ काम कधी सुरू झाले हे निश्चितपणे सांगणे कठीण आहे. परंतु ब्रिटिशांच्या काळात संघटित अस्वच्छ कामाची सुरुवात म्युनिसिपालटी व लोकल बॉडीमध्ये झाली.

नगरपालिकेच्या स्थापनेनंतर मानवी श्रमांवर आधारलेली सफाई व्यवस्था आकाराला आली. सफाई खात्यात काम करतात त्या सर्वांनाच सवर्ण समाजभंगी म्हणून संबोधतो. "भंजी" आणि "सफाई कामगार" हे शब्द समानार्थी समजून वापरले जात असले तरी. वास्तवात या दोन शब्दांनी दोन भिन्न प्रकारच्या कामांचा निर्देश होतो. १) झाडू कामगार (Dry workers) २) सफाई कामगार (Wet Workers) होय.

सफाई कामगाराची व्याज या :-

१९९३ च्या कलम २(j) च्या अनुसार सफाई कामगार म्हणजे जी व्यक्ती मैला साफ करण्यामध्ये गुंतलेली आहे. तिला सफाई कामगार म्हटले गेले. परंतु ही ह्या व्याख्येत अगदी संकुचित अर्थ होता. राष्ट्रीय सफाई कर्चचारी वित्त व विकास महामंडळाने २००० मध्ये व्यापक दृष्टीकोणातून व्याख्या केलेली आहे. जी व्यक्ती रस्ता साफ सफाई करणे, कचरा उठाव व त्याची विल्हेवाट लावणे, त्याचबरोबर इतर कामे जे समाजमान्य नाही. अशा प्रकारच्या कामामध्ये गुंतलेल्या व्यक्तींना सफाई कामगार म्हटले जाते.

भारतामध्ये वेगवेगळया राज्यांमध्ये वेगवेगळया जातीचे लोक हया सफाई कामामध्ये आहेत. वाल्मिकी, मेहतर, लालबेजी, चुहरा, मीरा हया जातीचे लोक (उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, बिहार, पंजाब, महाराष्ट्र), हाडी (प.बंगाल), पाकी (आं.प्रदेश,), थोटी (तामिळनाडू) जनगणनेच्या वेळी अनुसूचित जातीमध्ये गणले जाते. त्यांची लोकसंख्या १३ लाखापेक्षा कमी आहे. सामाजिक न्याय मंत्रालयाच्या रिपोर्टानुसार २००९ मध्ये ७,७०,३३८ इतकी लोकसंख्या होती. भारतामध्ये सर्वात जास्त लोकसंख्या उत्तरप्रदेशामध्ये २,१३,९७५ आहे. त्याखालोखाल मध्यप्रदेश ८१,३०७, महाराष्ट्रामध्ये ६४,७८५, गुजरात मध्ये ६४,१९५, आंध्रप्रदेशामध्ये ४५,८२२, आसाममध्ये ४०,४१३ आहे. इतक्या मोठया संख्येने असलेला हा कामगार वर्ग वर्षानुवर्षे अन्य दुसरे ज़ोजी हे ज़ाम करण्याला तयार नसल्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थाकडील सार्वजनीक आरोग्य सांभाळण्याचे कर्तव्य या मंडळीना पार पाडावे लागत आहे.

सफाई कामगारांची कामाची परिस्थिती व समस्या :-

नागरिकांच्या आरोग्य रक्षणासाठी लढणारा हा सफाई कामगार देशाच्या रक्षणासाठी लढणाऱ्या सैनिकांपेक्षा कमी नाही. घरांघरातून निघणारा कचरा, बाजार, हॉटेल्स, दुकाने यामधून प्रचंड प्रमाणात निघणारा कचरा, कत्तलखाने, हॉस्पिटल अशा ठिकाणामधून निघणारा घातक कचरा, विविध उद्योगांमधून निघणाऱ्या प्रदूषक व आरोग्याला अपायकारक असलेल्या कचऱ्यांची विल्हेवाट तसेच सार्वजनिक शौचालये व मुताऱ्यांच्या सफाईपासून आधुनिक जीवनशैलीने निर्माण केलेल्या ई-कचऱ्याची सफाई, गल्लीतल्या, लहानश्या गटारापासून महानगरातल्या महाकाय ड्रेनेजची सफाई कोण करत असेल तर तो सफाई कामगार.

समाजात जीवदान देणाऱ्या या वर्गाकडे बघण्याचा दृष्टिकोण मात्र अत्यंत अनुदार होता आणि आजदेखील आहे. भारतीय समाजातील शुध्दाशुध्दतेच्या कल्पना विचित्र असल्याने सफाई कामगारांना अतिशय अडचणींच्या व अपमानास्पद परिस्थितीत काम ज़रावे लाजे. ज़ामाची वेळ कुठली असावी हा साधा प्रशासकीय प्रश्न देखील अवघड होऊन बसला होता. यामध्ये कसकसा बदल होत गेला ते पाहण्यासारखे आहे.

नाशिक नगरपालिकेच्या १९८४-८५च्या अहवालानुसार अशी माहिती मिळते की शौचालयातून मैला रात्रीच उचलला जातो व रात्रीच मैला वाहून नेला जातो. या लोकांचे घाणेरडे दर्शन नको म्हणून मैलासफाईचे काम रात्रीच करावे लागे. त्यामुळे या सफाई कामगारांना रात्रीच्या वेळी कंदील घेऊन सफाईला जावे लागे. शेवटी १८९१ साली ही प्रथा बंद करून पहाटे सफाई करण्याची पध्दत सुरू करण्यात आली. हा निर्णयसुध्दा मान्य करवून घेण्यासाठी नगरपालिकेस वरिष्ठ जातीची मनधरणी करावी लागली. कामाची वेळ बदलणे हे वरिष्ठ जातींच्याच कसे फायदयाचे आहे ते पटवून द्यावे लागेल. हळूहळू सर्व शहरांत सकाळी (पहाटे) सफाई करण्याची पध्दत सुरू करण्यात आली. १८९१ ते १९३४ अशी ४३ वर्षे पहाटे सफाई करण्याची पध्दत चालू राहिली. अखेर १९३४

साली ही पध्दत बंद करण्यात नगरपालिकेस यश आले. जून १९३४ पासून पहाटे सफाई करण्याची पध्दत पूर्ण बंद करण्यात आली. आता सर्वत्र सफाईकामास सकाळी ६ वाजता सुरूवात होते.

एक साधा प्रशासकीय निर्णय घेण्यासाठी लोकांची समजूत काढण्यासाठी ७० वर्षे गेली. गैरसोयीचे काम गैरसोयीच्या वेळी करण्याच्या जातीव्यवस्थेच्या सक्तीला जोडीला नगरपालिकेचे आडमुठे धोरण सफाई कामगारांना त्रासदायक ठरत आहे. उदा. १९३० साली नाशिकला भंग्यांनी संप केला होता. त्यात पगारवाढीच्या जोडीला आणखी एक मागणी होती. भंग्यांना कपडे व रात्रीचे काम करताना रॉकेल पुरविण्यात यावे. एकंदरीतच संरक्षक साहित्याचा पुरवठा होण्यासाठी देखील सफाई कामगारांना संप करावा लागतो ही एक खेदजनक बाब आहे.

सफाई कामगारांच्या समस्या :-

सफाई कामगारांच्या शिक्षणाचे चित्र पाहिले तर शैक्षणिक दुरावस्थेचे अधिक वाईट प्रतिबिंब आहे. सफाई कामगाराला पहाटे ६ वाजता कामाला जावे लागते. त्यामुळे त्याची मुले शाळेत जातात की नाहीत यावर त्याचे लक्ष राहू शज्त नाही. स्वतः अशिक्षित असल्याने मुलांचा अभ्यास घेणे तर दूरची गोष्ट असते. शिक्षणात खंड पाडण्याचे दुसरे कारण लहान वयात होणारे लग्न त्यामुळे संसाराची जबाबदारी सांभाळण्यासाठी नोकरीचा शोध सुरू होतो. या नोकरीमध्ये शिक्षणाची अट नसते. तसेच मुलींच्या संदर्भात मुली जास्त शिकल्या तर लग्नाची अडचण निर्माण होऊ शकते.

सफाई कामगाराला घाणीच्या साम्राज्यामध्ये काम करावे लागत असल्यामुळे अनेक गंभीर समस्यांना सामोरे जावे लागते. सर्वच ऋतूंमध्ये होणारा त्रास वेगवेगळा असतो. उन्हाळयांमध्ये तर गॅसचा त्रास जास्त होतो. गॅसमुळे डोळयांवर श्वासोच्छवासावर परिणाम होतो. दमा टीबी, डोळयांचा, कमरेचा त्रास, त्वचेचे आजार होतात. मोठमोठया ड्रेनेजमध्ये काम करताना मृत्यूदेजील होण्याची शक्यता असते. तसेच अशा अवस्थेमध्ये काम करावे लागत असल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाला दोन ग्रहणे लागलेली असतात एक म्हणजे कर्ज आणि दुसरे म्हणजे व्यसन. खर्चाचे एक नियमित व मोठे कारण व्यसन असते. त्यातून कर्जबाजारीपणा वाढतो. व शोषणाचे घातचक्र फिरत राहते.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अशा गंभीर आजारांना व अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावून सफाई कामगार नागरिकांच्या आरोग्यसंरक्षणासाठी सतत लढत असतो. परंतु काहीवेळा नगरपालिकेची आणि एकंदरीत समाजाची वाज्जूज "ज्रज सरो वैद्य मरो" अशा प्रकारची असते. एकेकाळी शहरे जगविण्यासाठी जी फौज उपयुक्त ठरली व आजही ठरत आहे. तिला आज कामचुकार, हलगर्जी, नालायकदेखील ठरविले जाते. हे कृतघ्नपणाचे वागणं आहे. हे लोक नसते तर ही शहरे देखील टिकली नसती हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

निष्ज र्ष :-

१) भारतात मानवी श्रमाला अजिबात प्रतिष्ठा नाही. त्यातही अस्वच्छ कामात केले जाणारे श्रम कितीही आवश्यज असले तरी तो करणारा माणूस अस्पृश्य ठरविला गेला.

२) वर्षानुवर्षे साफसफाईचे काम दलित आणि या वर्गामधील काही वर्गाला दिले गेले होते. आज देखील तीच परिस्थिती आहे.

३) सफाई कामगारांच्याकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोण अस्वच्छ कामगार म्हणूनच आहे.

४) या व्यवसायाने त्यांची समाजामध्ये सामाजिक ओळख निर्माण करून सर्वात खालचा दर्जा दिला जात होता व आजदेखील तीच परिस्थिती आहे.

५) साफसफाईचे काम करत असल्यामुळे वर्षोनुवर्षे त्यांच्या माथी कलंक लागलेला आहे.

६) सफाई कामगार हा शिक्षणात मागे राहिला आहे. नगरपालिकेची हातची जागा जावू नये म्हणून काही वेळा शिज्ू न देखील सफाई कामगार म्हणून भरती व्हावे लागते.

७) आर्थिक क्षेत्रातील विषमतेने जमीन-आस्मानाचे अंतर निर्माण झालेले आहे.

८) इतर समाज कधीही आपल्याला सामावून घेणार नाही असा न्यूनगंड सफाई कामगारांच्या मनात निर्माण झाला आहे.

९) सफाई कामगारांच्या उत्पन्नाला नेहमीच दोन ग्रहणे लागलेली आहेत. एक म्हणजे कर्ज व दुसरे व्यसने.

वरील निष्कर्षावरून असे म्हणता येईल की, सफाई कामगारांना न्याय द्यायचा असेल तर काही उपाययोजना करणे आवश्यज आहे.

उपाययोजना :-

१) समाजातील सामजिक भेदभावाची दरी कमी करून त्यांच्याकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोण बदलला पाहिजे. त्यांना मानवी हक्क मिळाले पाहिजेत.

२) सहज मिळणारी कमाई टाळून शिक्षणाचा लांबचा पण प्रतिष्ठेचा मार्ग पत्करणे महत्वाचे आहे. त्यासाठी व्यापक प्रमाणात शैक्षणिक सवलती देणे.

३) जगण्याचं साधन कितीही गलिच्छ असले तरी त्याला पर्यायी व्यवसाय दिल्याशिवाय त्याचा त्याग होजार नाही. यासाठी व्यवसाय बदलण्यासाठी उपयुक्त असे शिक्षण द्यायला हवे.
४) व्यवसाय सुरू करण्यासाठी सर्वतोपरी साहाय्य करून शक्य तितक्या नोक-यांयध्ये सामावून घेणे आवश्यक आहे.
५) घरांचा प्रश्न त्यांच्या सर्व अंगाशी जोडला गेल्या असल्यामुळे राहण्याची जागा मालकी हक्कासह देणे महत्त्वाचे आहे.
६) सफाई कामगारांची मानसिकता बदलण्यासाठी स्वंयसेवी संघटना व जाणत्या पुढारी वर्गाने सर्व उपलब्ध मार्गातून प्रबोधनाची चळवळ करावी लागेल.
७) विकसनशील पुनर्वसन महत्त्वाचे आहे. या व्यवसायातून मुक्तता होऊन त्यांचे सन्माननीय विकसनशील पु-नवर्स-न ज सं होईल याकडे लक्ष दिले पाहिजे.
८) सफाईविषयी शास्त्रीय पध्दतीने विचार व्हायला हवा.
९) नव्या आधुनिक व्यवस्थेत देखील आपल्याला अधिक चांगल्या प्रकारचे प्रतिष्ठित जीवन वाट्याला येऊ शकेल असा विश्वास जर सफाई कामगारांच्या मनामध्ये निर्माण करू शकलो तरच हा तिढा सुटू शकेल.

संदर्भ :-

१) संजीव खुदशाह (अनुवाद भीमराव गणवीर २००९): "सफाई कामगार समुदाय", सुजावा प्रज ाश, पुजे
२) अरूण ठाकूर व महंमद खडस (२००७) : नरक सफाईची गोष्ट सुगावा प्रकाशन पुणे.
३) Meenakshisundaram N (२०१२) Manual scavenging Act and Municipal Waste water workers in India Policy and Practice (Dissertation, Post Graduate Diploma in Environmental Law, National Law school of India University, Bangalore) (www.coutercurrent.org.artical)